

*В. М. Гамалія,
мол. наук. співроб.*

І. М. Сеченов, його оточення та роман М. Г. Чернишевського «Що робити?» (До проблеми зображення постатей вчених в художній літературі)

Одну з лекцій відомого одеського фізіолога та історика науки Р. О. Файтельберга було присвячено висвітленню проблем фізіології в художній літературі [1]. Багато уваги в ній приділено відображенню особи І. П. Павлова та деяких положень його теорії у творах вітчизняних і зарубіжних письменників, а також згадується, що постать І. М. Сеченова та певних осіб з його оточення послужили прообразами героїв роману М. Г. Чернишевського «Що робити?».

Наведений факт має беззаперечне історичне підґрунтя. Цей роман було створено Миколою Гавриловичем Чернишевським (1828–1889), відомим російським революціонером-демократом, письменником, вченим, літературним критиком, під час його перебування в Петропавлівській фортеці, куди він потрапив у червні 1862 р. через свої демократичні переконання. У суворох умовах одиночного ув'язнення він за короткий строк написав більше трьох тисяч сторінок друкованого тексту, зокрема роман «Що робити?», пронизаний революційним пафосом та вірою у світле майбутнє людства. «Хто не читав та не перечитував цей видатний твір? — писав один із сучасників письменника Г. В. Плеханов, — ... нехай назвуть нам хоч один чудовий, справді художній твір російської літерату-

ри, який за своїм впливом на моральний та розумовий розвиток країни може посперечатись з романом «Що робити?! Ніхто не назве такого твору...» [2].

Дійсно, навіть серед видатних творів російської літератури ХІХ століття роман М. Г. Чернишевського є помітним, самобутнім явищем. Вчення про соціалістичну перебудову суспільства органічно пов'язується в ньому з ліричною інтонацією, з якою описано мрії та особисті стосунки основних героїв. Видима чіткість та яскравість їх зображення пояснюються тим, що їх образи взято з реального життя, списано з живих людей, добре знайомих М. Г. Чернишевському. Найяскравішою постаттю серед прототипів його роману був І. М. Сеченов.

Іван Михайлович Сеченов (1829–1905), видатний вчений в галузі фізіології та психології [3], був також талановитим лектором. Історія науки високо оцінює його роль у розповсюдженні та популяризації засад фізіології. Серед тих, хто слухав його лекції, були і жінки, які бажали отримати вищу освіту всупереч всім перешкодам того часу. Як зазначено в одному з листів Олени Реріх, дружини визначного художника Миколи Реріха, «жінку позбавлено можливості користуватися повною мірою найвищою перевагою людини — залученням до

творчої думки та праці. Вона позбавлена не тільки рівноправ'я, але в багатьох країнах і рівної освіти з чоловіком. Її не допущено до виявлення своїх здібностей, не допущено до побудови суспільного і державного життя, повноправним членом якого вона є...». Однією з таких країн була дореволюційна Росія. До славної когорти видатних діячів вітчизняної науки, які прагнули надати жінкам право на освіту і творчу працю, входили І. І. Мечников, В. К. Високович, В. Я. Данилевський, О. О. Ковалевський, В. І. Вернадський. Належав до неї і Іван Михайлович Сеченов.

Закінчивши Московський університет, І. М. Сеченов виїхав за кордон для удосконалення своїх знань з фізіології в ряді зарубіжних лабораторій. Там, як це впливає з його спогадів, він дізнався про те, що в серці російських жінок зароджується прагнення до вищої освіти, і «повернувся до Росії з готовим співчуттям до цього руху. Восени 61-го року я познайомився з двома представницями нової течії, серйозно та міцно зарядженими на подвиг служіння жіночому питанню» [4]. Це були Н. П. Сулова та М. О. Бокова, в подальшому житті та творчому становленні яких вчений відіграв винятково важливу роль.

Повернувшись на батьківщину, Іван Михайлович почав викладати фізіологію в Петербурзькій медико-хірургічній академії, і обидві жінки стали відвідувати його лекції. Марія Олександрівна Бокова, дочка генерала Обручова, для того, щоб мати можливість здобувати вищу освіту, взяла фіктивний шлюб з лікарем П. І. Боковим. У Медико-хірургічній академії вона не тільки слухала навчальні курси, а й зацікавилася науковою роботою. І. М. Сеченов дозволив їй та Н. П. Суловій

працювати в лабораторії, запропонувавши їм цікаві теми з експериментальної фізіології. Успішно виконавши їх, вони опублікували свої результати німецькою та російською мовами. Це були перші праці з психофізіології, виконані російськими жінками [5].

Користуючись допомогою І. М. Сеченова у здобутті вищої освіти та залученні до творчої праці, М. О. Бокова зі свого боку намагалася по можливості допомагати йому у виконанні численних обов'язків. Так, в одному з листів вона нагадувала йому, що М. О. Некрасов чекає рукопис роботи «Спроба ввести фізіологічні основи у психічні процеси» (трактат, що став основою відомої праці «Рефлекси головного мозку», надрукованої в 1863 р. у «Медичному віснику»). Видана невдовзі окремою книгою, вона відразу набула великої популярності. Як писав М. Є. Введенський, «не було в той час жодного освіченого читача, який не прочитав би «Рефлексів головного мозку» [6].

У процесі сумісної праці дружба між М. О. Боковою та І. М. Сеченовим переросла у більш глибоке почуття, і вони побралися. М. Г. Чернишевський, особисто знайомий з П. І. Боковим, М. О. Боковою та І. М. Сеченовим, відобразив ситуацію, що сталася між членами цього «трикутника», в романі «Що робити?». Роман вийшов з друку в 1863 р., в тому ж році, що і «Рефлекси головного мозку». М. А. Бокова стала прообразом Віри Павлівни, її перший чоловік П. І. Боков — Дмитра Лопухова, а І. М. Сеченов — Олександра Кірсанова. Хоча портретної схожості між Кірсановим та Сеченовим не було (можливо, письменник навмисне уникав її), за вдачею та моральними засадами літературний персонаж багато в

чому походить на реальну людинувченого. До того ж деякі моменти з життя Кірсанова нагадують біографію Сеченова. Як відомо, шлях І. М. Сеченова в науці проходив не легко, він зустрічав чимало супротивників при балотуванні на професорську посаду або на звання академіка. Аналогічна ситуація наведена і в романі. При обранні Кірсанова на кафедру «більшість голосуючих була проти нього: йому б не тільки не дали кафедри, його б не випустили доктором, але не можна було... Клод Бернар відзивався з повагою про роботи Кірсанова..., ну, і не можна було: дали Кірсанову докторство, дали років через півтора кафедру» [7, с. 196].

Проглядається також подібність між історією героїні роману Віри Павлівни і перипетіями життя Марії Олександрівни Бокової. За Дмитра Лопухова Віра Павлівна вийшла, мріючи позбутися сімейної опіки, а наступний шлюб з Олександром Кірсановим надихнув її на здобуття кар'єри медика. Її роздуми характерні для передових російських жінок 60–70 років XIX століття: «Нам формально закриті майже всі шляхи громадського життя, ...з усіх сфер життя нам залишено...бути членами сім'ї, і тільки... Мій чоловік медик. Він віддає мені весь час, який у нього вільний. З таким чоловіком мені легко спробувати, чи не можу я стати медиком. Це було б дуже важливо, якби з'явилися нарешті жінки-медики» [7, с. 331–332]. Отже, Віра Павлівна не тільки хоче зайняти достойне місце в суспільстві, а й дбає про інтереси інших, подібно реальних передових жінок того часу. Так, Софія Ковалевська в одному з листів писала: «Я дуже зайнята ...підкуванням про утвердження мого положення в університеті, щоби відкрити таким чи-

ном цей шлях для жінок» [8, с. 19]. До речі, С. М. Ковалевська була не тільки видатним математиком, а й здібним літератором, і одна з її повістей (на жаль, втрачена) присвячена М. Г. Чернишевському.

У 1863 р. доступ жінок до занять у Медико-хірургічній академії був заборонений, але І. М. Сеченов і надалі залишався прибічником ідеї вищої жіночої освіти. Коли в 1878 р. в Петербурзі були утворені Вищі жіночі курси (так звані Бестужевські), він організував викладання на них фізіології. Їз часом найбільш наполегливі жінки, зокрема С. М. Переяславцева та С. М. Ковалевська (теж дочка генерала, яка вступила у фіктивний шлюб, щоб здобути право на вищу освіту), отримали право на відвідування його лекцій в Медико-хірургічній академії. Проте весною 1869 р. з огляду на студентські заворушення її було закрито, а коли заняття відновилися, про доступ жінок вже не було й мови. З цього моменту для повного завершення освіти російським жінкам залишалось тільки виїхати за кордон. «Наш приїзд за кордон, — згадувала відома революціонерка В. Фігнер, — прагнення до університету не було модою або легковажним марнослаством. Ми були ще піонерками у досягненні жінками вищої освіти, і поїздка за кордон далась всім не легко: забобони оточуючого провінційного середовища, опір новому з боку батьків, їх побоювання відпустити дочок у невідому далину, матеріальні утруднення, все це треба було перебороти серйозно твердістю, настійним зусиллям волі» [9].

М. О. Бокова, Н. П. Сулова та С. М. Переяславцева виїхали в Швейцарію, до Цюріха. Протягом 60–70 років XIX ст. кількість російських жінок, що навчались в Цюріху, постійно зростала, і нарешті там вже

І. М. СЕЧЕНОВ, ЙОГО ОТОЧЕННЯ ТА РОМАН ЧЕРНИШЕВСЬКОГО «ЩО РОБИТИ?»

знаходилося водночас більше 100 студенток [10, с. 99]. Н. П. Суслова однією з перших закінчила Цюрихський університет і в 1864 р. стала доктором хірургії та акушерства (інакше кажучи, першою в Росії жінкою — доктором медицини). С. М. Переяславцева, закінчивши філософський факультет, отримала ступінь доктора філософії, а після повернення на батьківщину протягом десяти років завідувала Севастопольською біологічною станцією і зробила чималий внесок у вивчення фауни Чорного моря [11]. М. О. Бокова в 1871 р. захистила докторську дисертацію за темою «До вчення про кератити» і в 1872 р. приїхала до Києва, де почала працювати хірургом в клініці очних хвороб. До самої смерті свого ушлявленого чоловіка вона всіляко допомагала йому: вільно володіючи трьома іноземними мовами, пе-

рекладала наукові статті з фізіології та біології, надруковані в іноземних виданнях, брала участь у його дослідницькій роботі.

Останній період життя І. М. Сеченова (1899–1905) пройшов на кафедрі фізіології Московського університету. Перебуваючи в Москві, він продовжував боротьбу за вищу жіночу освіту. У 1889 р. Товариство виховательок та учительок організувало жіночі «Колективні курси», і в числі їх викладачів були В. І. Вернадський, М. О. Мензбір, І. М. Сеченов [12].

Отже, серед вітчизняних демократів 60–70-х років ХІХ ст. були вчені, літератори, критики. В їх дружньому середовищі, в атмосфері взаємоповаги і взаєморозуміння народжувались передові наукові теорії, створювались літературно-художні твори, що мали величезний вплив на формування моральних засад в суспільстві.

1. *Файтельберг Р. О.* Проблемы физиологии в художественной литературе. — Одесса, 2002. — 24 с.
2. *Плеханов Г. В.* Сочинения. — М.: ГИЗ, 1950. — Т. 5. — С. 114.
3. *Ярошевский М. Г.* Сеченов и мировая психологическая мысль. — М.: Наука, 1981. — 392 с.
4. *Сеченов И. М.* Автобиографические записки. — М.: Изд-во АН СССР, 1952.
5. *Шумрикова-Карагодіна Л. П.* Видатні жінки України і їхній внесок у розвиток національної і світової науки (друга половина ХІХ — середина ХХ століття). — Дніпропетровськ: Вид-во Дніпропетровського ун-ту, 2003. — 212 с.
6. *Введенский Н. Е.* Памяти И. М. Сеченова // Физиол. журн. СССР им. Сеченова. — 1956. — Т. 1.
7. *Чернышевский Н.* Что делать? — М.: Худож. литература, 1969. — 445 с.
8. *Нечкина М. В.* Софья Ковалевская — общественный деятель и литератор // С. В. Ковалевская. Воспоминания. Повести. — М.: Правда, 1986. — С. 3–26.
9. *Фигнер В. Н.* Очерки автобиографические. Цюрих. — Полн. собр. соч. в 7 т. — Изд. 2-е, 1932. — Т. 5.
10. *Святиков С.* Русская студентка (1860–1915 гг.): путь студенчества. — М., 1916.
11. *Бляхер Л. Я.* Софья Михайловна Переяславцева и её роль в развитии отечественной зоологии и эмбриологии // Тр. Ин-та истории естествознания и техники. — 1955. — Т. 4. — С. 164–225. — (История биологических наук).
12. *Горелова Л. Е.* И. М. Сеченов, М. Н. Шатерников и их роль в становлении высшего женского образования в Москве // Тез. докл. Науч. конф., посвящённой 160-летию со дня рождения И. М. Сеченова. — Одесса, 1989. — С. 6–7.